

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

YENİYETMƏLƏRDƏ SUİSİDALA MEYLLİLİYİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6104.01- Pedaqoji psixologiya
Elm sahəsi: Psixologiya
İddiaçı: **Aygün Suliddin qızı Əzimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2022

Dissertasiya işi Təhsil Problemləri İnstitutunun "Psixologiya və xüsusi təhsil" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Psixologiya elmləri doktoru, dosent
Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

Rəsmi opponentlər:

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Gülnarə Kazım qızı Qurbanova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qarıbə Vahid qızı Rəhimova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lalə Məmməd qızı Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya Şurası

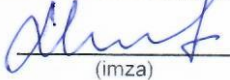
Dissertasiya şurasının sədri:

(imza)

Psixologiya elmləri doktoru,
professor

Kamila Ramiz qızı Əliyeva

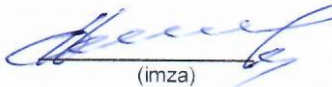
Dissertasiya şurasının elmi katibi:

(imza)

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

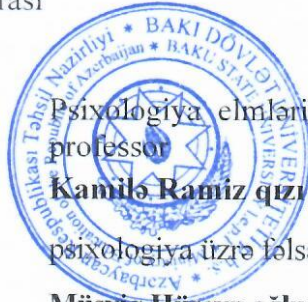
Müşviq Hüseyn oğlu Mustafayev

İclasın sədri:

(imza)

psixologiya elmləri doktoru
professor

Ramiz İbrahim oğlu Əliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə global sosial və psixoloji problemlər fonunda suicidal davranış öncül yerlərdən birini tutur. Problem yalnız suicidal risklərin artma dinamikasında deyil, həm də onun gözlənilməzliyində və həll olunmasının çətinliyindədir. Ayrı-ayrı ölkələrdə problemlə bağlı sanballı tədqiqat işləri aparılsa da, zəruri olan metodlardan və texnikalardan istifadə olunsa da, suicidal problemi hələ də problem olaraq qalır. Bütün dünyada olduğu kimi respublikamızda da son on illər özünəqəsd halları artmaqdadır. Həm də özünəqəsd halları daha çox yeniyetmə və gəncləri əhatə etməkdədir ki, bu da bir həyəcan signalıdır. Yeniyetmələrdə suicidal halların baş verməsinin müxtəlif səbəbləri var. Amma bu səbəblər içərisində valideynlərlə, müəllimlərlə, eləcə də həmyaşdları ilə münasibətlərdə əmələ gələn anlaşılmazlıqlar daha çox üstünlük təşkil edir. Təlim fəaliyyətində buraxılmış səhvlər, yersiz iradlar və təmbehlər özünün həssas yaş dövründə olan şagirdlərdə, yeniyetmələrdə dərin izlər buraxır və gələcəkdə suicidal davranış üçün zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, yeniyetmələrdə suicidal davranışa meyilliliyin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini şərtləndirən bir neçə cəhət mövcuddur.

Əvvəla, müasir yeniyetmələr sosial və psixoloji adaptasiyanın gücləndiyi, dinamik bir cəmiyyətdə yaşayırlar. Adaptiv enerjinin tükənməsi fonunda, sosial şəbəkələrdən mütəmadi istifadə, suicidal davranışı təbliğ edən videoçarxların çoxluğu və s. kimi hallar koqnitiv inkişafın hələ tam başa çatmadığı və təlqinə həssas yaş dövründə yeniyetmənin suicidal davranışa sürükləməsi.

İkincisi, yeniyetmələrdə suicidal davranışa gətirib çıxara biləcək əlamətlərin valideynlər və gerçək əhatə tərəfindən qiymətləndirilə bilməməsi. Ortaya çıxan depressiv vəziyyətin, frustrasiya hallarının ötüb keçən, “mənasız” vəziyyət kimi təqdimi nəticəsində baş verən dərinləşmələr sonda belə halların yaranmasına zəmin yaradır.

Üçüncüsü, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan insanlar, müəllimlər, tərbiyəçilər və s. kimi peşə sahibləri yeniyetmələrin suicidal davranışa meyilliliyi haqqında və onlarda özünü göstərən davranış xüsusiyyətləri haqqında zəruri biliklərə malik deyillər və maarifləndirici işlər yetərinə deyil .

Dördüncüsü, yeniyetmələrə məktəbdə olan münasibətləri də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sınıf yoldaşları ilə konfliktli vəziyyət, müəllimlərin tənqidinə məruz qalma, təlimdə ortaya çıxan problemlər, qrupdaxili təzyiq fenomeni və s. yeniyetmənin hələ tam formalaşmamış psixikasını zədələyir və bu halda suicidal davranışa meyillilik artır. Respublikamızda son dövrlərdə baş vermiş hadisələr bunu dolayı yolla təsdiq edir. Bütün bunlarla yanaşı bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməlik yaş dövründə baş verən psixofizioloji proseslər, o cümlədən yeniyetmələrlə baş verən hadisələr, torpaqlarımızın hələ də erməni işğalçılarının əlində qalması və s. bu və ya digər şəkildə yeniyetmənin psixikasına təsir göstərir, onda frustrasiya halları yaradır, depressiyanı gücləndirir, onu ümitsizliyə, əhvali-ruhiyyə pozuntusuna sürükləyir, nəticə isə gözlənilməz olur.

Qeyd olunanlarla yanaşı suicidal davranışın formalaşmasına yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən onun emosional vəziyyəti ciddi təsir göstərir. Bu məsələlər vaxtında aşkarlanmasa yeniyetmələrdə suicidal risk amili yüksəlir və cəmiyyət üçün faydalı vətəndaş tərbiyə etmək işi çətinliklərlə üzləşə bilər. Bu baxımdan mövzu müasir dövr üçün aktualdır və bunları nəzərə alıb “Yeniyetmələrdə suicidal meylliliyin psixoloji xüsusiyyətləri”ni tədqiqat obyektinə kimi seçilməsini məqsəduyğun hesab etmişik.

İntihar və ya suicidal problemi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə sistemli tədqiqatlar olmadığından olduqca mübahisəli məqamlar çoxdur. Bu məqamları nəzərə alıb suicidalə bağlı diqqəti daha çox son 20 ilin tədqiqatlarına yönəltmişik.

Bir sıra tədqiqatçılar [Castels, M., Van Harmelen, AL, Neufeld və b.] göstərirlər ki, 14 yaşdan başlayaraq ailə mühitinin yaxşılaşdırılması suicidal risklərin yeniyetmələr üçün azalmasına səbəb ola bilər. Onlar hesab edirlər ki, məhz ailə mühiti suicidal davranışa zəmin yaradır.

Tədqiqatçılar [Maris, RW., Ivarsson T, Larsson B, Gillberg C., Hedley, D., Uljarevic, M., Foley K. və b.] göstərirlər ki, depressiya keçirən yeniyetmələrin yüzdə doqquz faizi depressiyadan çıxıb və 36% -i son intihar düşüncələrinə sadiq qalırlar. Bir sıra tədqiqatçılar [Fredrick, S., Demaray, M. Malecki, C. Dorio, N., Brown, R.C., Heines, S., Witt və b.] depressiya və intihar düşüncəsi arasında əlaqənin tapılmasına cəhdlər etmişlər. Müəyyən edilmişdir ki, dostları

tərəfindən sosial dəstək qızlar üçün daha vacibdir və onları suicidal düşüncələrdən uzaqlaşdırır.

Respublikamızda da suicidal davranışla bağlı ciddi tədqiqatlar aparılmışdır (B.Əliyev, K.Əliyeva, R.İbrahimbəyova, R.Qədirova, N.İsmayılov, F.İsmayılov, E.Şəfiyeva, E.Bəylərov, G.Hüseynova, M.Eyyubova, D.Hüseynova, L.Cabbarova və b.). Bu tədqiqatlarda yeniyetməlik yaş dövrü tədqiq edilmiş və bu fonda intihar hadisələrinə toxunulmuşdur. Lakin bir çox hallarda bu tədqiqatların zaman və məkan meyarları fərqli olmuş, bütünlüklə suicidal davranışın psixoloji mexanizmlərinin açılmasını söyləmək olmaz. Xaraktercə yeni səbəblərin meydana çıxması, suicidal halların dinamikliyinin yüksəlməsi problemin müasir dövr baxımından aktual olduğunu bir daha diqqət mərkəzinə gətirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti . Tədqiqatın obyektı - suicidal davranışın psixoloji mexanizmlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın predmeti - yeniyetmələrdə suicidal davranışın təzahür xüsusiyyətləri, onun formalaşmasına təsir göstərən amillər və profilaktikasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Suicidal davranışa meyilli yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, suicidal riskin aşkarlanması, intihar hallarını doğuran səbəblərin üzə çıxarılması, suicidal risk amilinin təsiri altında olan yeniyetmələrlə psixoproflaktik işin aparılmasıdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Psixoloji, pedaqoji, tibbi və fəlsəfi mənbələrin əsasında suicidal davranışın psixoloji mahiyyətinin müəyyən edilməsi, problemin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların təhlilinin aparılması;
- Yeniyetmələrdə suicidal davranışın yaranma səbəblərinin aşkarlanması və bu fonda dominantlıq təşkil edən amillərin ayırd edilməsi;
- Yeniyetməlik yaş dövründə təlim fəaliyyətində ortaya çıxan amillərin suicidal hallara təsirinin müəyyən edilməsi və mövcud amillərin sistemləşdirilməsi;
- Suicidal davranışa meyilli yeniyetmələrin aşkarlanması və onların psixoloji xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi;

- Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin bu prosesdə rolunun üzə çıxarılması;
- Yeniyetmələrdə suisidal davranışın asılı olduğu faktların eksperimentlər və metodikalar vasitəsilə müəyyən edilməsi və onun aradan qaldırılması üçün zəruri olan psixoprofilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təzahürü bir sıra amil-lərlə yanaşı, depressiv vəziyyətin mütamadiliyindən, aqressivliyin dinamikliyindən, təlim fəaliyyətində ortaya çıxan uğursuzluqların kəmiyyətindən və demoqrafik amillərlə də şərtlənmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat Bakı və Gəncə şəhərində oxuyan yeniyetmələr üzərində aparılmışdır. Sorğuda 302 yeniyetmə iştirak etmişdir. Onların 166 nəfəri qadın, 136 nəfəri kişidir. Respondentlər 7, 8 və 9-cu sinif şagirdlərindən ibarət olub ki, bunlardan da 116 nəfəri 7-ci sinif şagirdi, 95 nəfəri 8-ci sinif şagirdi və 91 nəfəri 9-cu sinif şagirdləri olublar. Müqayisəli təhlil aparmaq üçün iki qrup (kontrol və eksperiment) seçilmişdir. Hər iki qrupda 155 nəfər olmuşdur. Lakin kontrol qrupda 1 və eksperimental qrupda 6 nəfərin anketi əsas məlumatları cavablandırmadıqlarına görə ləğv edilmişdir. Bakı və Gəncə şəhərinin orta məktəb şagirdlərindən ibarət olan respondentlərin 148 nəfəri Bakı şəhərindən və 154 nəfəri Gəncə şəhərindən olmuşdur. Tədqiqatın eksperimental-praktik istiqamətini həyata keçirilməsində “Psixi vəziyyətin tədqiqi” [H. Ayzenk, 1998], A. Bek “Depressiya” [Beck, Steer, & Garbin, 1988], “Suisidal risk xəritəsi” [L.B. Shayder, 2001], “Suisidal risk sorğusu” [T.N. Razuvaev, 2005] metodikalarından istifadə edilmişdir. Alınmış məlumatların işlənməsində müstəqil seçimlərin müqayisəli təhlili üçün Styudent meyarlarından istifadə olunub. Korrelyasiya əmsalı Pirson meyarının köməyi ilə hesablanıb. Empirik tədqiqat məlumatları məlumat emalı üzrə SPSS kompüter proqramından istifadə olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövcud tədqiqatlarla müqayisə də bu tədqiqat işində yeniyetmələrin suisidal davranışa meyilliliyinin səbəbləri aşkarlanmış, daha çox dominantlıq təşkil edən səbəblər-aqressiyanın dinamikliyi, təlim prosesində əhvali-ruhiyyənin

pozulması, depressiya və psixi vəziyyətin qeyri-tarazlığı ayırd edilmiş, suicidal faktla aqressiya, psixi vəziyyətin qeyri-tarazlığı, frustrasiya, demoqrafik amil ilə arasında əhəmiyyətli əlaqə olduğu aşkarlanmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, suicidal davranışın ortaya çıxmasını şərtləndirən amillər kompleksi çoxdur. Yeniyetmələrdə intihara cəhdlər depressiyanın, aqressivliyin və həyəcanlılığın yüksək olduğu hallarda baş verə bilər. Cinsi faktorlara görə oğlanlar qızlara nisbətən intihara daha çox meyllidirlər. Apardığımız tədqiqatdan göstərdi ki, yeniyetmələrdə həyəcanlılığı, aqressivliyi, o cümlədən frustrasiya hallarını azaltmaqla suicidal davranışın qarşısını almaq olar. Bu amil valideynlər və müəllimlər tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-Təlim nailiyyətləri ilə depressiya səviyyəsi, həyəcanlılıq, aqressiya, rigidlik, frusturasiya və suicidal riski arasında əks mütənasiblik var. Hər üç əlamət üzrə təhsil nailiyyəti arasında korrelyasiya əmsalı əhəmiyyətlidir. Hər üç dəyişən üzrə göstəricilər mənfi olduğundan bu dəyişənlərlə təhsil nailiyyəti arasında tərs mütənasibliyin olduğunu söyləmək olar.

-Yeniyetmələrdə suicidal davranışın depressiv vəziyyətlə və psixi vəziyyətin qeyri-adekvatlığı arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Ancaq bu əlaqə az əhəmiyyətlidir.

-Yeniyetmələrin suicidal hərəkətlərə potensial meylliyi müəyyən etməklə gələcək suicidalərin qarşısı alınabilir. Yeniyetmələrdə suicidal meylliliyin normadan artıq olması istənilən psixi travmalar nəticəsində bu potensialın gerçəkləşməsinə səbəb ola bilər.

-Faktlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suicidal davranışa meylliliyin artmasına ailə münasibətləri, məktəbdaxili münasibətlər, cinsi yetişkənlik dövrünün ortaya çıxması və yeniyetmənin gələcəyə ümitsizliyi və s. təsir göstərə bilər.

-Yeniyetməlik yaş dövrü həssas yaş dövrü və təlqinə meyllilik yüksək olduğundan valideynlər və müəllimlər yeniyetmənin bu cəhətlərini nəzərə alaraq onların problemlərinin həllində ehtiyatlı olmalıdırlar. Əks halda suicidalə baş verməsi ehtimalı yüksəkdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mövcud tədqiqatlarla müqayisə də bu tədqiqat işində yeniyetmələrin suicidal davranışa meylliliyinin səbəbləri aşkarlanmış, daha çox dominantlıq təşkil edən

səbəblər-aqressiyanın dinamikliyi, təlim prosesində əhvali-ruhiyyənin pozulması, depressiya və psixi vəziyyətin qeyri-tarazlığı ayırd edilmiş, suicidal faktla aqressiya, psixi vəziyyətin qeyri-tarazlığı, frustrasiya, demoqrafik amil ilə arasında əhəmiyyətli əlaqə olduğu aşkarlanmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, suicidal davranışın ortaya çıxmasını şərtləndirən amillər kompleksi çoxdur. Yeniyyətmələrdə intihara cəhdlər depressiyanın, aqressivliyin və həyəcanlılığın yüksək olduğu hallarda baş verə bilər. Cinsi faktorlara görə oğlanlar qızlara nisbətən intihara daha çox meyillidirlər. Apardığımız tədqiqatdan göstərdi ki, yeniyyətmələrdə həyəcanlılığı, aqressivliyi, o cümlədən frustrasiya hallarını azaltmaqla suicidal davranışın qarşısını almaq olar. Bu amil valideynlər və müəllimlər tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Əldə olunmuş nəticələr pedaqoji psixologiyayı yeni elmi biliklərlə zənginləşdirə suicidal halların öyrənilməsində və psixoprofilaktikası sahəsində yeni elmi istiqamətlərin meydana gəlməsinə zəmin yarada bilər.

Yeniyyətmələrdə suicidal davranışın psixoloji mexanizmlərinin və suicidal meylliliyin müəyyən edilməsi gələcəkdə onun psixoprofilaktikası üçün metodoloji əsaslar yaratmağa və yeni texnikaların tətbiqinin uğurla nəticələncəyi ehtimalını yüksəldir. Tədqiqatda əldə olunmuş nəticələrdən, ideya və fikirlərdən müəllimlər üçün metodiki tövsiyə hazırlanmasında, suicidal davranışın aradan qaldırılması üçün suicidal risk kartının tərtibində, eləcə də seçmə fənlərin tədrisində də istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Təhsil İnstitutunun “Psixologiya və xüsusi təhsil” şöbəsinin elmi seminarlarında, müxtəlif elmi konfranslarındakı məruzə və çıxışlarda müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca müddəaları, nəticə və tövsiyələri bir neçə elmi məqalə və məruzə tezisləri şəklində çap olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmış və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi

giriş, səkkiz paraqrafı özündə birləşdirən üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Giriş - 7, I fəsil - 11, II fəsil - 37, III fəsil - 38, nəticə - 4, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı - 2, əlavələr - 10 səhifədən, ümumilikdə dissertasiya işi 237 517 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə səviyyəsi, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri açıqlanır, elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, işin nəzəri, praktik əhəmiyyəti və aprobeiasiyası öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın “**Suisidal davranış və onun tədqiqi istiqamətləri**” adlanan I fəslı iki yarımfəsilədən ibarətdir. Dissertasiyanın I fəslinin “**Suisidal davranışın psixoloji mahiyyəti**” adlanan birinci yarımfəsildə suisidal davranışın mahiyyəti açıqlanır, problemin öyrənilməsinin konseptual istiqamətləri müəyyənləşdirilir, müxtəlif elm sahələrində aparılmış tədqiqatların xarakterinə görə suisidal davranışın öyrənilməsi istiqamətləri təsnif edilir.

E.Dürkheymin fikrincə, **suisid** (latın sözü olub, **suicidium** – özünüöldürmə deməkdir) –niyyətli şəkildə özünü həyatdan mərhum etmədir. Təbii ki, tamamlanmış **suisid** halında bu niyyəti olduqca asan müəyyən etmək, ancaq çox çətin sübut etmək olar¹. Tədqiqatlar göstərir ki, “**Suisid**” latın sözü olub, «**sui**» - özünü, «**saedere**» - öldürmək sözlərinin birləşməsindən yaranmış və mənası özünü öldürmək deməkdir. Dilimizdə «özünü öldürmə» sözü əvəzinə başqa dillərdən alınma sözlər olan «**suisid**», «**intihar**» sözləri də işlədilir. **İntihar** sözü isə ərəb sözüdür. Əvvəllər boğazın kəsilməsi kimi ifadə olunsa da, hazırda özünü öldürmənin bütün üsullarını özündə ehtiva edir. Ona görə də hər iki söz eyni gücə malik olmaqla dilimizdə özünü öldürmə mənasında işlədilir². Amerika Psixologiya Asossiasiyasının sayıtında **suisid** belə bir tərif verilir: “ **Suisid**- hər şeydən əvvəl depressiya və digər psixi xəstəliklərin nəticəsində ortaya çıxan

¹ Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия. М.: Когито-Центр, 2005, с.37

² Hüseynova D. R. İntiharın psixologiyası. Bakı: Adiloğlu, 2012, s 8.

özünü öldürmə aktıdır. ABŞ-da ölüm hallarının 2 % -i özünü qəsdin payına düşür. Yaşlılar üçün ən yüksək göstərici 69 yaşdan yuxarı, gənclər üçün isə 15-24 yaş civarı təşkil edir³.

Yeniyyətlərdə suicidal davranışın diaqnostikasını və korreksiyasını müəyyənləşdirməyə çalışan M.A.Alimova göstərir ki, "Suisid niyyətli şəkildə ölümlə nəticələnən özünüməhvətmədir (özünü həyatdan mərhum etmədir). Bu hadisənin psixoloji mənası onunla səciyyələnir ki, bu zaman insanın ixtiyarı və qeyri-ixtiyari şəkildə düşdüyü situasiyadan affekt reaksiyası ilə, emosional gərginliyin boşaldılması və situasiyadan uzaqlaşmaq hesabına çıxır"⁴. Beləliklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, suicidal hər bir halda özünü öldürmə, buna cəhd və ayırı-ayrı hallarda müxtəlif psixi vəziyyətlər fonunda meydana çıxan, motivasiya komponenti tam bəlli olmayan bir davranış aktıdır. Onun əsasında daha çox psixoloji amillər dayanır. .

Dissertasiyanın I fəslinin "**Problemin tədqiqi istiqamətləri**" adlanan ikinci yarım fəsildə suicidal davranışın tədqiqi istiqamətləri təhlil edilir və daha çox müasir yanaşmalar diqqət mərkəzinə gətirilir. Ümumiyyətlə, suicidal risk faktoru kimi, əsasən depressiya çıxış edir. Ancaq bir sıra pozuntular var ki, həmin pozuntular da suicidal davranışın risk amilləri kimi çıxış edə bilər. Tədqiqatlardan çıxış edib onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Özünü qəsdə əvvəlki cəhdlərin olması;
- Alkoqol və narkotik asılılığı;
- Azadlıqdan mərhum olma;
- Özünü qəsdin ailə hadisəsi kimi təzahürü;
- Məşğulluğun aşağı olması və işdən məmnunluğun aşağı səviyyəsi;
- Müxtəlif ölümcül xəstəliklərə düçar olma.

Qeyd olunan cəhətlər suicidal məruz qalmanın riskini artırır. Burada qeyd olunur ki, suicidal davranış elmlərarası paradixmal səciyyə daşdığından onun müxtəlif elmlər kontekstindən tədqiqni söyləmək mümkündür. Bu paraqrafda suicidal etilologiyası ilə yanaşı ayırı-ayrı statistik məlumatlar da diqqət mərkəzinə gətirilir.

³ magazines.russ.ru/oz/2013/5/27r-pr.html

⁴ Алимova М. А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. Баранул, 2014, с. 32, 100 с.

Ümumiyyətlə, suisid hallarının başvermə səbəblərini izah etməyə çalışan konsepsiyalar içərisində özünün metodoloji baxışlarına və yaradığı modellərə görə psixodinamik, bioloji və sosialmədəni konsepsiyaları fərqləndirmək olar.

Psixodinamik istiqamətin tərəfdarlarından biri Vilhelm Ştekelin fikrincə, suisid başqalarına görə depressiya və qəzəb nəticəsində yaranır. Z.Freydin (1938) fikrincə, əksər adamlar “Tanatos” ölüm instinktini özlərinə münasibətdə başqalarına yönəltməyi öyrənirlər. İntihara meyilli adamlar özlərinin qəzəb toruna düşürülər və bu instinkti birbaşa özlərinə yönəldirlər.

Bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən Adam, Bouckoms və Streinerin (1982) fikrincə, yeniyetmə yaş dövrünün birinci ilində sonunda suisidin səbəbləri valideynlərin itirilməsi, boşanma, valideynləri həyat yolunun ayrılması ola bilər.

Faktlar göstərir ki, suisidal fikirləri, planları və cəhdləri olan insanlarda həmişə kədər və ümitsizlik akkordları üstünlük təşkil edir və onların fikrincə başqa çıxış yolları yoxdur. Lakin bununla yanaşı müxtəlif davranış formaları var ki, onlar suisidal tendesiyaya istiqamət verə bilər. Özünə qəsd etmə zamanı insan elə bir dolaşık dünyə düşür ki, oradan çıxma bilmir. İnsan özünü həyatdan ona görə məhrum etmək istəyir ki, o özündən uzaqlaşa bilmir, özünə qapılır. Özündən uzaqlaşmağı yalnız özünə qəsd etməkdə görür.

Dissertasiyanın **“Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təzahür xüsusiyyətləri və təlim fəaliyyətinə onun təsiri”** adlanan II fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. Dissertasiyanın II fəslinin **“Yeniyetmələrdə suisidal davranışın psixoloji mexanizmləri”** adlanan birinci yarımfəsildə yeniyetməlik yaş dövründə baş verən psixoloji böhranlardan danışılır və onun fonunda suisidal davranışın təzahürləri öyrənilir. T. İvarssonun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suisidal davranışın yaranması öz-özünə itib getmir və sonrakı suisidal cəhdlərə gətirib çıxarır⁵.

Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təhlili göstərir ki, bu yaş dövründə suisidal davranış böyükclərdə olduğu kimi bir sıra ümumi

⁵ Ivarsson T, Larsson B, Gillberg C. A 2–4 year follow-up of depressive symptoms, suicidal ideation and suicide attempts among adolescent psychiatric inpatients. Eur Child Adoles Psy, 1998; 7: 96–104.

təzahürlərə malikdir, ancaq burada ciddi fərqlər özünü göstərir. Bu fərqlər əsasən yeniyetmələrin fizioloji və psixoloji inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olub yaş dövrünün *özünə məxsusuluğundan* qaynaqlanır. Bununla yanaşı yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşması istiqamətlərinin hələ tamamlanmaması və idraki yetkinliyin özünün yüksək səviyyəsinə çatmaması da burada əsaslı fərqlər yaradır. Bununla yanaşı elə amillər var ki, onlar qeyd etdiyimiz faktların ortada olmadığı halda belə suicidal davranışı ortaya çıxarır. Bu faktlar psixoloji faktlardır. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu faktlara yanaşma bucağı birmənalı deyil. A.E.Liçkonun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, məhz yeniyetmələrlə baş verən suicidal hallardan yalnız 10 %-ində özünü öldürmək motivi həqiqi motiv kimi çıxış edir. Qalan 90% hallarda suicidal davranış yeniyetmələr üçün “köməyə çağırışdır”⁶. Müəllifin fikrincə, suicidal riskin 80%-i yeniyetmənin yaşadığı evdə baş verir ki, bu da onların çağırışının yaxınlarına ünvanlandığını göstərir. A.Q.Abrumovanın fikrincə, “suicidal davranış- kiçik konfliktlərin yaşanması şəraitində şəxsiyyətin sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsidir”⁷. Bu gün kütləvi informasiya vasitələrində yeniyetmələrin özünü öldürməsi ilə bağlı, eləcə də böyüklərin özünəqəsdilə bağlı verilişlərdə və diskussiyalarda özünüöldürməyə “kişilik” məktəbi kimi don geyindirilməsi təbii ki, belə cəhdlərin sayının artmasına rəvac verir. Hətta həyatdan necə gözəl köçüb getməyin yolları da göstərilir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə nə baş verirsə, versin məktəb psixoloqu, valideynlər həssas yaş dövründə olan yeniyetmələrlə öz davranışlarını ehtiyatlı qurulmalıdır.

Dissertasiyanın II fəslinin *“Təlimdə baş verən neqativ halların suicidal davranışa təsiri”* adlanan ikinci yarımfəsildə yeniyetməlik yaş dövründə təlimdə baş verən neqativ halların suicidal davranışa təsiri öyrənilir. Bu yarımfəsildə qeyd edilir ki, yeniyetməlik dövrü yaş və inkişaf mərhələsinin ən çətin dövrüdür. Onlarda suicidal davranışa

⁶ Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1977, 220 с.

⁷ Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Суицид как феномен социально-психологической дезадаптации личности. Актуальные проблемы суицидологии. М., 1978; с. 6–28.

olan meylliliyin artmasına səbəb olan bir sıra amillər vardır. Bu amillərə nümunə olaraq ailə münasibətlərini, məktəbdə olan münasibətləri, virtual aləmi, cinsi yetişkənlik dövrünü və s. qeyd etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, daim böyüklər aləminə can atan yeniyetmələr, digər tərəfdən də böyüklərin himayəsindən, nəzarətindən xilas olmağa çalışırlar. Valideyn münasibətindən razı qalmayan yeniyetmələr bir sıra hallarda öz etirazlarını suicidal davranışla bildirirlər. Suicidal davranışın formalaşmasında məktəbdə olan münasibətləri də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sınıf yoldaşları ilə konfliktli vəziyyət, müəllimlərin tənqidinə məruz qalma yeniyetmənin hələ tam formalaşmamış psixikasını zədələyir, və bu halda suicidal davranışa meyillilik artır. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetməlik yaş dövründə gerçəkliyin adekvat qavranılmaması, o cümlədən orqanizmdə baş verən psixofizioloji proseslər, müxtəlif konfliktlər, təlim fəaliyyətindəki çətinliklər, müəllim-şagird münasibətlərinin adekvat olmaması və s. kimi amillər yeniyetmənin suicidal davranışa meyilliliyini artırır. Valideynlər və müəllimlər yeniyetmənin həssaslığını nəzərə alıb yeniyetmə üçün ciddi sayılacaq problemlərin həllində ehtiyatlı olmalı və vaxtaşırı onlarda suicidal davranışa meyilliyin potensial imkanlarını qiymətləndirməlidirlər. Əks halda bir yeniyetmə dünyası yaşanmamış bitəcəkdir.

II fəslin *“Yeniyetmələrdə suicidal cəhdin risk amilləri”* adlanan üçüncü yarım fəsildə suicidal cəhdin gerçəkləşməsinə təsir göstərən amillər sistemləşdirilir və təhlil edilir. Burada qeyd edilir ki, yeniyetməlik yaş dövrünün təlqinə həssaslığın yüksəlməsi, psixofizioloji dəyişikliklərin sürətli dinamizmi və ünsiyyət prosesində yaranan çətinliklər suicidal potensial riskləri artırır. Buraya psixopedaqoji problemləri, cəmiyyətdə adaptasiya prosesinin sürətlənməsinin də əlavə etsək belə vəziyyətin tez-tez baş verməsi ehtimalı artır. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə özünəqəsdə meylliliyin artmasına səbəb olan bir sıra kompleks amillər vardır. Bu amillərə ailə münasibətlərini, müəllim-şagird münasibətlərini, natamam ailələrdə psixoloji iqlimi, virtual aləmi, məhəbbətdə uğursuzluqları, psixoloji pozuntuları və psixosomatik ağrıları aid etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələrdə böyüklik hissinin yaranması onları daima böyüklər aləminə can atmasına, digər tərəfdən də böyüklərin himayəsindən, nəzarətindən xilas olmasına şərait yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə intihara riskin aşağıdakı əlamətlərinə rast gəlmək olar:

- Qaradınmazlıq, özünəqapalılıq;
- Şəxsi təmasları valideynlərdən və başqalarından gizlətməsi;
- Telefonda şahidsiz danışmağa üstünlük verilməsi;
- Vərdişlərin dəyişilməsi, yuxunun, iştahanın normadan artıqlığı və ya azlığı;
- Ətrafdakılar onlarda qıcıq doğurur, yüksək həssaslıq və ya əksinə apatiya, depressiyanın müşahidə olunması;
- Yuxuda qışqırıqlar, danışmalar, gec yuxuya getmə və s.

Bütün bunları ümumiləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, yeniyetməlik yaş dövründə gerçəkliyin adekvat qavranılmaması, o cümlədən orqanizmdə baş verən psixofizioloji proseslər, müxtəlif konfliktlər, təlim fəaliyyətindəki çətinliklər, müəllim-şagird münasibətlərinin adekvat olmaması və s. kimi amillər yeniyetmənin susidal davranışa meyilliliyini artırır.

Dissertasiyanın **“Yeniyetmələrdə suicidal davranışın eksperimental-psixoloji tədqiqi”** adlanan III fəslində üç yarım fəsildən ibarətdir. Fəslin **“Tədqiqatın təşkili və metodikanın təsviri”** adlanan I yarım fəsildə eksperimentin təşkili, iştirakçıların say tərkibi, seçim və metodikalar təsvir edilir, nəticələrin işlənməsində istifadə olunan metodlar sadalanır. Tədqiqatın eksperimental-praktik istiqamətini həyata keçirilməsində **“Psixi vəziyyətin tədqiqi”** [H.Ayzenk, 1998], **“A.Bekin ‘Depressiya’ [Beck, Steer, & Garbin, 1988], ‘Suicidal risk xəritəsi’ [L.B.Shayder, 2001],”** metodikalarından istifadə edilmişdir. Alınmış məlumatların bölgüsü normal bölgüyə uyğun olub ki, assimetriya və ekssesiya göstəriciləri də buna dəlalət edib (reprezentativlik xətası hesablanıb). Buna görə də müstəqil seçimlərin müqayisəli təhlili üçün Styudent meyarlarından istifadə olunub. Korrelyasiya əmsalı Pirson meyarının köməyi ilə hesablanıb. Empirik tədqiqat məlumatları məlumat emalı üzrə SPSS kompüter programından istifadə olunub.

III fəslin **“Nəticələrin işlənməsi”** adlanan ikinci yarım fəsildən keçirilmiş metodikaların təhlili və emalı aparılmışdır. Eksperiment iki mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə sayı bərabər olan iki qrup (kontrol 160 nəfər, eksperimental 160 nəfər) arasında üç əsas dəyişən üzrə, yəni, **“Bekin depressiya şkalası”, “Psixi vəziyyət”**

(həyəcanlılıq, frustrasiya, aqressivlik, rigidlik) və “Suisidal riski xəritəsi” fərqi olub-olmaması yoxlanılmışdır. Yoxlamanın nəticəsi olaraq demək olar ki, iki qrup arasında ciddi fərq müşahidə edilməmişdir.

Eksperimental və kontrol qruplar üzrə fərqlərin göstəriciləri

Cədvəl 1.

Grup statistikası					
	Grup	N	Ədədi orta	Std. Deviasiya	Std. Xəta
Bekin depressiya şkalası	Kontrol	160	1.87	1.065	.083
	Eksperimental	160	1.88	1.029	.088
Psixi vəziyyət	Kontrol	160	6.22	1.570	.121
	Eksperimental	160	6.10	1.708	.146
Suisidal risk xəritəsi	Kontrol	160	1.29	.573	.044
	Eksperimental	160	1.28	.580	.050

İki müstəqil qrup arasındakı fərq cədvəl 1-də Sig (2-tailed) sütununda verilmişdir və göründüyü kimi heç bir dəyişən üzrə $P \leq 0.05$ olmamışdır. Deməli qruplararası fərq 0.05 səviyyəsində mənalı deyil. Bildiyimiz kimi, $P \leq 0.05$ olduqda qruplararası fərqi 0.05 səviyyəsində mənalı olduğu iddiası öz təsdiqini tapmış olur. Lakin əks təqdirdə iki qrup arasında fərqi ciddi və statistik baxımdan mənalı olduğunu söyləmək doğru ola bilməz. Bizim nümunədə “Bekin depressiya şkalası” üzrə $p=0.951$, “Psixi vəziyyət dəyişməsi” üzrə $p=0.210$ və “Suisidal riski xəritəsi” üzrə $p=0.884$ olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, birinci mərhələnin nəticələrini nəzərə alaraq və eksperimentin qaydaları və tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq 3 ay boyunca eksperimental qrupla psixoloji iş və maarifləndirici tədbirlər həyata keçirilmişdir. Maarifləndirici işlər bilavasitə gerçəklik terapiyasının metodologiyası üzrə aparılmışdır. Lakin kontrol qrupla hər hansı iş aparılmamışdır. İkinci mərhələdə tədqiqatda iştiraka razı olan şagirdlərin sayı birlikdə 302 nəfər olmuşdur ki, bunlardan 154 nəfəri kontrol qrupun üzvləri və 148 nəfəri eksperimental qrupun üzvlərindən ibarət olmuşdur.

Tədqiqat göstərdi ki, həqiqətən də təlim nailiyyəti ilə depressiya səviyyəsi, həyəcanlılıq, aqressiya, rigidlik, frustrasiya və suisidal riski arasında əks mütənasiblik var. Hər üç əlamət üzrə təhsil nailiyyəti arasında korrelyasiya əmsalı 0.01 səviyyəsində mənalıdır. Yəni hər üç

cədvəldə $P=0.000$ olmuşdur ki, bu da əlaqənin 0.01 səviyyəsində mənalı olduğunu göstərir. Hər üç dəyişən üzrə “Pearson korrelyasiyası” mənfi olduğundan qeyd edilən dəyişənlərlə təhsil nailiyyəti arasında tərs mütənəsibliyin olduğunu söyləmək olar (cədvəl 2.).

Eksperimental və kontrol qruplar üzrə fərqlərin statistik göstəriciləri

Cədvəl 2.

Müstəqil qrupların T-testi									
	Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-ikitetərflı)	Ədədi orta fərqi	Std. xəta fərqi	Fərqin 95% etibarlılıq əmsalı	
								Aşağı	Yuxarı
Bekin depressiya şkalası	0.648	0.422	0.062	318	0.951	-0.001	0.121	-0.246	0.231
Psixi vəziyyət	2.356	0.126	1.257	318	0.210	0.120	0.189	-0.134	0.609
Suisida risk amili	0.022	0.882	0.146	318	0.884	0.010	0.067	-0.121	0.141

Depressiv vəziyyətlə təlim nailiyyətləri arasındakı asılılığın göstəriciləri

Cədvəl 3.

Göstəricilər		Təlim nailiyyətləri	Depressiv göstəricilər
Təlim nailiyyətləri	Pearson korrelyasiyası	1	-0.698**
	Sig. (2-tailed)		0.000
	N	302	302
Depressiv göstəricilər	Pearson korrelyasiyası	-0.698**	1
	Sig. (2-tailed)	0.000	
	N	302	302

Qeyd: **. Korrelyasiya 0.01 səviyyəsində mənalıdır (2-tailed).

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, şagirdlərin təlim nailiyyətləri ilə depressiv vəziyyət arasında tərs mütənəsiblik var, yəni $p=0.000$ səviyyəsində, $r=-0.698$ olmuşdur. Bu da fərziyyənin təsdiqini sübut edir. Depressiv vəziyyət yüksəldikcə şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin səviyyəsi aşağı düşür.

Şagirdlərin psixi vəziyyəti ilə təlim nailiyyətləri arasındakı asılılığın göstəriciləri

Cədvəl 4.

Göstəricilər		Təlim nailiyyətləri	Suisidə risk amili
Təlim nailiyyətləri	Pearson Correlation	1	-0.721**
	Sig. (2-tailed)		0.000
	N	302	302
Suisidə risk amili	Pearson Correlation	-0.721**	1
	Sig. (2-tailed)	0.000	
	N	302	302

Qeyd: **. Korrelyasiya 0.01 səviyyəsində mənalıdır (2-tailed).

Cədvəl 4.-dən göründüyü kimi, şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin hər hansı səbəbdən aşağı düşməsi onların suisidə risk amilini artırır, yəni $p=0.000$ səviyyəsində, $r=-0.721$ olmuşdur. İkinci mərhələdə depressiv vəziyyətin dəyişməsinə müəyyən etmək üçün kontrol və eksperimental qrupun nəticələri müqayisə edildi.

Cədvəl 5-dən görünür ki, Bekin “Depressiya şkalası” üzrə kontrol və eksperimental qrupun vəziyyəti aparılmış maarifləndirici işlərdən və konsultasiyalardan sonra xeyli fərqlənmişdir. Belə ki, eksperimental qrupda depressiya səviyyəsi daha aşağı olmuşdur.

İki qrupda depressiv vəziyyətin statistik göstəriciləri

Cədvəl 5.

	Müstəqil nümunələr testi								
	Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
Bekin depressiya şkalası	0.706	0.401	2.995	300	0.003	0.356	0.119	Lower	Upper
								0.122	0.590

Cədvəl 5-dən göründüyü kimi, kontrol və eksperimental qrupda Bekin depressiya şkalası üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $p=0.003$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlərin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlərin ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış terapiya və konsultasiya işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir. Tədqiqatın

ikinci mərhələsində depressiv vəziyyətin müqayisəsi göstərdi ki, korreksiya işindən sonra eksperimental qrupda kontrol qrupa nisbətən dəyişiklik özünü göstərir.

Kontrol və eksperimental qrupda frustrasiya səviyyəsinin statistik göstəriciləri

Cədvəl 6.

		Müstəqil Nümunələr Testi								
		Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi						
Frustrasiya	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
									Lower	Upper
		11.344	0.001	2.003	300	0.046	0.120	0.060	0.002	0.237

Cədvəl 6-dan görüldüyü kimi, kontrol və eksperimental qrupda frustrasiya əlaməti üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.046$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlin ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış korreksiya işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir.

Kontrol və eksperimental qrupda aqressiya səviyyəsinin statistik göstəriciləri

Cədvəl 7.

		Müstəqil Nümunələr Testi								
		Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi						
Aqressivlik	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
									Lower	Upper
		0.306	0.581	1.927	300	0.045	0.124	0.064	0.003	0.250

Cədvəl 7-dən görüldüyü kimi, kontrol və eksperimental qrupda aqressiya üzrə ciddi fərq var və bu əlamət $p=0.045$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlin ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış korreksiya işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir.

Kontrol və eksperimental qrupda rigidlik səviyyəsinin statistik göstəriciləri

Cədvəl 8.

		Müstəqil Nümunələr Testi							
		Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi					
Rigidlik	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
							Lower		Upper
		6.277	0.013	2.746	300	0.006	0.177	0.065	0.050

Cədvəl 3.8-dən görüldüyü kimi, kontrol və eksperimental qrupda rigidlik əlaməti üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.006$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlin ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış konsultasiya işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir. bütun bunlarla yanaşı bir məqamı da qeyd etmək istəyirik ki, psixi vəziyyətin adekvatlığı yalnız bir əlamət üzrə normanın təzahüründən ibarət ola bilməz.

Bununla yanaşı yeniyetmələrin potensial olaraq suisidə meyilliyini müəyyən etmək də hesab edirik ki, tədqiqat üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, susidal hərəkətlərə potensial meyilliyi müəyyən etməklə gələcək susisidlərin qarşısı alın bilər. Ona görə də “Susidal riskin xəritəsi” adlı metodikadan istifadə etməklə intihara meyilli yeniyetmələri aşkarlamağa çalışdıq.

Tədqiqat zamanı aşkarlandı ki, suisidə meyillilik normadan artıqdır. Və istənilən psixi travmalar bu potensialı gerçəkləşdirə bilər. Rəyi soruşulmuş 302 nəfərdən 19 potensial risk faktorlarına düşürdü. Bununla yanaşı 48 nəfərdə də az da olsa suisidə meyilli hesab olundu. Bu yeniyetmələr həm kontrol, həm də eksperimental qruplara ayrıldılar. Kontrol qrupdan fərqli olaraq eksperimental qruplarda daha çox iş aparılmağa başlandı. Nəticə də müəyyən dividentlər əldə olundu.

Kontrol və eksperimental qrupda suicidal risk amilinin göstəriciləri

Cədvəl 9.

Mərhələlər				
	Suicid-intihar riski xəritəsi			Cəmi
	<9 risk ehtiyatı deyil	9-15.5 Suicid riski var	>15.5 Suicid riski ehtiyatı	
birinci mərhələ	112	26	16	154
ikinci mərhələ	123	22	3	148
Total	235	48	19	302

Cədvəl 9-un təhlili göstərir ki, suicidal risk üzrə kontrol və eksperimental qrupun vəziyyəti keçirilmiş profilaktik işlərdən sonra xeyli fərqlənmişdir. Belə ki, korreksiyanın tətbiq edildiyi eksperimental qrupda depressiya səviyyəsi daha aşağı olmuşdur.

Cədvəl 10-dən görüldüyü kimi kontrol və eksperimental qrupda suicidal risk amili üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.004$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqi 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqi ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış terapiya və konsultasiya işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir.

Kontrol və eksperimental qrupda suicidal risk amilinin statistik göstəriciləri

Cədvəl 10.

Suicidal risk amili	Müstəqil Nümunələr Testi								
	Leven testi		Orta hədd üçün t-test						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	MD.	Std.	95% əhəmiyyətlilik	
								Lower	Upper
	34.240	0.000	2.866	300	0.004	0.187	0.065	0.060	0.315

Cədvəl 11-dən görünür ki, depressiya şkalası üzrə yaşayış yerinə görə qrupun vəziyyəti bir-birindən fərqlənir. Gəncə şəhərinə nisbətən Bakı şəhərində yeniyetmələrdə depressiv vəziyyət daha ağırdır. Əgər yüngül depressiyaya malik Bakıda 60 nəfədirsə, bu Gəncədə 30 nəfər, mülayim depressiya 26:11 nisbətində, orta ağır depressiya 16:9 nisbətində, ağır depressiya isə 5:1 nisbətində özünü göstərir. Belə fakt bizə imkan verir ki, deyək ki, depressiv amil böyük şəhərlərdə kiçik şəhərlərə

nisbətən yüksəkdir. Əgər depressiya suicidal davranışın əsas amilidirsə, o zaman suicidal demografik amil asılılığı mümkündür.

Yaşayış yerinə görə iki qrup üzrə depressiya səviyyəsinin müqayisəsi

Cədvəl 11.

	Bekin depressiya skalası					Cəmi
	0-9 depressiv simptomların olmaması	10-15 yüngül depressiya	16-19 mülayim depressiya	20-29 orta ağırlıqlı depressiya	30-63 ağır depressiya	
Bakı	41	60	26	16	5	148
Gəncə	103	30	11	9	1	154
Cəmi	144	90	37	25	6	302

Cədvəl 11-dan görüldüyü kimi, yaşayış yerinə görə iki qrupda Bekin depressiya şkalası üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.000$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlərin 0.01 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlərin ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış korreksiya işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir.

Bakı və Gəncədə yaşayan yeniyetmələrin həyəcanlılıq üzrə səviyyəsi fərqlidir. Bakıya nisbətən Gəncədə yaşayan yeniyetmələrin 87 nəfərində, deməli 20.53 %-də Bakıda isə 62 nəfərində 28,81 %-də həyəcanlılıq aşağı səviyyədə və ya yox səviyyəsindədir. Yüksək həyəcanlılıq hər iki region üzrə bir-birindən ciddi fərqlənmir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, həyəcanlılıq səviyyəsi ilə suicidal hərəkətlər arasında əhəmiyyətli əlaqə yoxdur. Lakin statistik hesablamalar göstərdi ki, Bakı və Gəncə üzrə kontrol və eksperimental qrupda həyəcanlılıq üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.016$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlərin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlərin ciddi olduğunu deməyə əsas verir (bax cədvəl 12).

Yaşayış yerinə görə iki qrup üzrə həyəcanlılıq səviyyəsinin göstəriciləri

Cədvəl 12.

	Heyecanlılıq			Cəmi
	0-7 həyəcanın olmaması	8-14 Orta həyəcanlılıq	15-20 çox həyəcanlılıq	
Bakı	62	81	5	148
Gəncə	87	63	4	154
Cəmi	149	144	9	302

Yaşayış yerinə görə iki qrup üzrə həyəcanlılıq səviyyəsinin statistik göstəriciləri

Cədvəl 13

		Müstəqil Nümunələr Testi								
		Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi						
Həyəcanlılıq	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
									Lower	Upper
	0.073	0.787	2.422	300	0.016	0.154	0.064	0.029	0.279	

Statistik hesablamalar göstərdi ki, Bakı və Gəncə üzrə kontrol və eksperimental qrupda həyəcanlılıq üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.048$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlin ciddi olduğunu deməyə əsas verir.

Yaşayış yerinə görə iki qrup üzrə aqressivlik səviyyəsinin statistik göstəriciləri

Cədvəl 14

		Müstəqil Nümunələr Testi								
		Variasiya bərabərliyi üçün Levene testi		Ədədi ortanın bərabərliyi üçün t-testi						
Aqressivlik	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
									Lower	Upper
	4.176	0.042	1.989	300	0.047	0.128	0.064	0.002	0.254	

Cədvəl 14-dən görüldüyü kimi, kontrol və eksperimental qrupda Aqressivlik üzrə ciddi fərq var və bu əlamət üzrə $P=0.047$ olmuşdur. Bu isə mövcud fərqlin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və qruplararası fərqlin ciddi olduğunu, həmçinin aparılmış maarifləndirmə işlərinin effektivliyini deməyə əsas verir..

Yeniyyətmələrlə aradığımız tədqiqat göstərdi ki, suicidal davranışın ortaya çıxmasını şərtləndirən amillər kompleksi çoxdur. Tədqiqat göstərdi ki, yeniyyətmələrdə intihara cəhdlər depressiyanın, aqressivliyin və həyəcanlılığın yüksək olduğu hallarda baş verə bilər. Belə ki, yeniyyətmələrdə suicidal davranışlar depressiv vəziyyət, o

cümlədən aqressivlik və frustrasiya arasında asılılıq var. Bu asılılıq regionlar üzrə dəyişir. Lakin məzmun baxımında ciddi fərqlər özünü göstərmir. Cinsi faktorlara görə oğlanlar qızlara nisbətən intihara daha çox meyillidirlər.

Dissertasiyanın III fəslinin “ *Yeniyetmələrdə təlimlə bağlı yaranan suisidal halların psixoprofilaktikası*” adlanan üçüncü yarımfəsildə suisidal davranışın psixoprofilaktikasından danışılır. Burada göstərilir ki, suisidlərin profilaktikası suisidlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş bütün tədbirlər birinci, ikinci və üçüncülü profilaktikaya bölünür. Birincili profilaktikaya əhali arasında səhiyyə maarifi işi, sağlam həyat tərzinin təbliği, narkomaniya və alkoqolizmlə mübarizə aiddir.

İkincili profilaktika böhran mərkəzləri, «inam telefonları» kimi ictimaiyyətlə müəssisələr, həmçinin suisidöni davranışlı xəstələrə yardım göstərən qeyri-hökumət təşkilatları səviyyəsində aparılır. Ən nəhayət, üçüncülü profilaktikaya təkrari suisidal cəhdlərin qarşısını alan tibbi, sosial tədbirlər və özünəyardım və qarşılıqlı yardımın müxtəlif formaları aiddir. Suisidal davranışın profilaktikasında əsas iş valideynlərin üzərinə düşür. Uşaqlarda intiharın qarşısını almaq üçün müəllimlər aşağıdakıları edə bilirlər.

- uşaqlara güclü və imkanlarına uyğun inam aşılamaq;
- nikbinlik və ümid ruhlandırmaq;
- empatiya və qayğı göstərmək;
- uşağın davranışına nəzarət etmək, həmyaşıdları ilə münasibətlərini təhlil etmək.

Bəzi sinif müəllimlərinin işlərinə rəsmi münasibəti uşağın vəziyyətini bilməməsi, uşağın davamiyyəti və fəaliyyətinə nəzarət olmaması ilə ifadə olunur. Bütün bunlar vaxtında yeniyetməyə lazımı kömək göstərməyə, lazımı işləri təşkil etməyə imkan vermir. Müəllimlər tərəfindən təhqir, təhqir, psixoloji və fiziki zorakılıq hallarının qarşısını almaq üçün məktəb rəhbərləri diqqətlə diqqət etməli və müəllimlər və şagirdlər arasında ünsiyyət tərzinə nəzarət etməlidirlər.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili və apardığımız tədqiqat aşağıdakı **nəticəyə** gəlməyə imkan verir:

- Yeniyetmələrin suisidal davranışı bir çox amillərin təsiri ilə şərtlənir. Bu amillərə ailədəki münasibətlər, tənhalıq, maddi problemlər, dini amillər və s. aiddir.
- Avtoritar ata və ya ananın tərbiyə sistemi ilə böyüyən ailədəki yeniyetmələr də intihar halları daha çox ehtimal olunur. Daim öz istəklərini övladlarına ödətməyə çalışan, həyata keçməyən arzularını onların üzərində həyata keçirməyə çalışan valideynlər yeniyetmələri nə dərəcədə yaraladıqlarının fərqində olmurlar.
- Faktlar göstərir ki, dishormonal ailə tipi və tərbiyə üslubu olan ailələrdə ailədaxili münasibətlərin qurbanı yeniyetmələr olurlar. Onlar istəklərini üsyankar şəkildə göstərirlər, sanki valideynlərinin əksinə gedərək daha da çox azadlığa can atırlar.
- Təhlillərdən aydın olur ki, sosial adaptasiyanın zəifləməsi yeniyetmələrdə suisidal davranışa meylliliyi artırır. Suisidal davranışın daha çox yeniyetməlik yaş dövründə aktuallaşmasının əsas səbəbi əldə etmək istəyi ilə nail olduğu arasındakı uyğunsuzluqdur.
- Faktlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suisidal davranışa meylliliyin artmasına ailə münasibətləri, məktəbdaxili münasibətlər, cinsi yetişkənlik dövrünün ortaya çıxması və yeniyetmənin gələcəyə ümitsizliyi və s. təsir göstərə bilər.
- Aparılmış tədqiqatlarda intihar şəxsin hissi, psixi və ya sosial səbəblərin təsiri ilə öz həyatına son qoyması kimi qiymətləndirilir.
- Yeniyetməlik yaş dövrü həssas yaş dövrü və təlqinə meyllilik yüksək olduğundan valideynlər və müəllimlər yeniyetmənin bu cəhətlərini nəzərə alaraq onların problemlərinin həllində ehtiyatlı olmalıdırlar. Əks halda suisidin baş verməsi ehtimalı yüksəlir.
- Psixoloji baxımdan hər bir insan həyatında müəyyən çətin situasiyalara düşür ki, onlardan heç cür çıxış yolu tapa bilmir. Xarici təsirlər nəticəsində daxili boşluq yaranır, insan qarşılaşdığı maneələrlə bacarmır. Bu zaman o, dözülməz psixoloji mənəvi ağrı hiss edir, ümitsizləşir, yaranan konfliktdən uğurla çıxıb bilmir. Bu şəraitdən başqa çıxış yolu görə bilmir.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Suisidal davranış və ona müxtəlif yanaşmalar // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri - 2015, № 2,- s. 49-52.
2. Yeniyetmələrdə suisidal davranışa meyilliliyin psixoloji məsələləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri - 2015, № 4,- s.71-73
3. Yeniyetmələrdə intihar riski və onun aradan qaldırılması yolları / “Azərbaycan təhsilində strateji hədəflər və pedaqoji elmlərin qarşısında duran vəzifələr” mövzusunda respublika elmi konfransın materialları, Bakı: 16 dekabr, - 2015,- s. 162-164.
4. Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təzahür xüsusiyyətləri / Doktorant və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 24-25 may,- 2016 (II cild), -s.419-421
5. “Ölüm instinkti” və ya suisidal davranışın motivasiyasına dair / Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: müasir yanaşmalar. Beynəlxalq elmi konfransın materialları .- Naxçıvan: 25 noyabr 2016-cı il,- s.138-140.
6. Yeniyetmələrdə suisidal davranışın xüsusiyyətləri və təzahürləri // Psixologiya jurnalı, 2017, № 1 , -s.80-94
http://psixologiyajurnali.az/content_files/psixologiya_2017-1.pdf
7. Təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin suisidal davranışa meyilliyin təzahürləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2019, № 6,- s.103-108
8. Problemas psicologicas de la tendencia al comportamiento suicida en adolescentes // Revista Dilemas Contemporaneos: Educacion, Politica y Valores. Año: VI, Numero: Edicion Especial Artículo no: 35, Periodo: Julio, 2019, p.1-25 .elecrtionil resurs.
[\(Web of Science\)](http://www.dilemascontemporaneoseducacionpoliticayvalores.com)
9. The relation of suicidal behavior to personal features in teenagers / LN international scientific and practical conference: “European Research: Innovation in Science, Education and Technology / Great Britain.London. February 10-11, № ER-6801, 2020, p.113-115

10. Yeniyetmələrdə suicidal halların psixoprofilaktikası yolları / Ankara Uluslararası bilimsel araştırmalar kongresi 04-06 ekim, 2019, Ankara, -s.277-278
[https://www.academia.edu/40689170/INTERNATIONAL ANKARA CONFERENCE OF SCIENTIFIC RESEARCH ÖZET KİTABI Abstract Book](https://www.academia.edu/40689170/INTERNATIONAL_ANKARA_CONFERENCE_OF_SCIENTIFIC_RESEARCH_ÖZET_KİTABI_Abstract_Book)
11. The study of relationship between adolescents' suicidal behavior and learning achievements / Educação & Formação, Fortaleza, v. 5, n. 15, p. 1-11, set./dez. 2020. DOI: <https://doi.org/10.25053/redufor.v5i15set/dez.3291>

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 aprel 2022-ci il tarixində saat 14.00 da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəh., Akademik Z. Xəlilov, 23. Əsas bina.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.03.2020
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 20
Tiraj:100